

VINCENTAS DROTVINAS

DĖL „CLAVIS GERMANICO-LITHVANA“ AUTORIAUS

Būsimajai lietuvių leksikografijos istorijai parašyti reikia visų svarbiausių žodynų specialių tyrinėjimų. Kai kurie žodynai tarybiniais metais jau patyrinėti¹. Iki šiol tyrinėtojų laukia Rytų Prūsijos leksikografijos paminklai. Nors ne vienas iš jų yra apžvelgtas ar bent pačiais bendriausiais bruožais apibūdintas², tačiau tai tik pradžia: mažai nagrinėta šių žodynų leksika, reikšmė, poveikis vėlesnei leksikografijai. Kalbėdami apie Rytų Prūsijos ždynus, iki šiol tebesiverčiame bendraja bibliografine filologine informacija: XVII – XVIII a. dvikalbiai žodynai daugiau minimi kaip bibliografijos vienetai, lietuvių literatūros istorijos reiškiniai arba mūsų smulkiosios tautosakos šaltiniai. Šių žodynų medžiaga ne iki galio panaudota akademiniame „Lietuvių kalbos žodyne“, apie jų leksikos visumą beveik nieko nežinome. Sie žodynai mažai tepažįstomi tiek leksikologiskai, tiek leksikografiškai. Ne vienas iš jų, pavyzdžiu, J. Brodovskio lietuvių-vokiečių kalbų žodinas, per karus bus greičiausiai dingęs.

Dėl tiesioginių istorinių duomenų stokos apie Rytų Prūsijos seniausius ždynus sunku ką aiškiau pasakyti. Tačiau tai, kad jie išlikę nespausdinti, rodos, nebūtų priežastis jų netyrinėti (o gal jie todėl iki šiol nepublikuoti, kad netyrinėti?). Be daugelio neištirtų dalykų, kaip antai parašymo laikas, autoriai, tikslesnės pasirodymo aplinkybės, šaltiniai ir kt., nežinome taip pat galutinai, kiek turime tų XVII a. Rytų Prūsijos leksikografijos paminklų. Paprastai nurodomi trys išlikę³ rankraštiniai vokiečių-lietuvių kalbų žodynai: 1) „Lexicon Lithuanicum“, priskiriamas iš tradicijos D. Kleinui, 2) vadinas K. Krauzės žodinas ir 3) „Clavis Germanico-Lithvana“, laikomas F. Pretorijaus darbu.

„Lexicon Lithuanicum“ identifikuoti su D. Kleino žodynu, kaip iki šiol daroma, būtų rizikinga: per mažai težinome tiek apie D. Kleino rašytą žodyną, tiek apie patį „Lexicon Lithuanicum“. Iš vandenzenklių sprendžiant, jis rašytas (= perrašytas)

¹ Žr. J. Kruopo, K. Pakalkos, B. Tolutienės, B. Vosylytės darbus apie K. Sirvydo, S. Daukanto, J. Pabrėžos, D. Sutkevičiaus, A. Juškos, K. Būgos ir kt. ždynus.

² Žr. Balašaitis A. Žodžiai ir žodynai. – V., 1984. – 142 p.; Palionis J. Lietuvių literatūrinės kalbos istorija. – V., 1979. – 316 p.; Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija, iki 1940 m. – V., 1979. – 252 p.; taip pat jo Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija, 1940–1980 m. – V., 1982. – 265 p.

³ Apie minimus, bet greičiausiai neišlikusius XVII a. Kristupo Sapūno, Frydricho Partaciūs, Jono Hurtelijaus dvikalbius ždynus neturime įtikinamesnių žinių.

XVII a. ketvirtame – penktame dešimtmetyje, taigi D. Kleino laikais⁴. Mūsų atliki vadinamojo Krauzės žodyno popieriaus vandenženklių tyrinėjimai rodo, kad tai ne XVII a. darbas: žodynas parašytas (= perrašytas) XVIII a. trečiame – ketvirtame dešimtmetyje, tad jo negalima priskirti 1585 (1588)–1655 m. gyvenusiam A. Krauzei⁵.

Savo apimtimi, pačia leksika ir jos pateikimu reikšmingiausias XVII a. Rytų Prūsijos lietuvių leksikografijos rankraštinius paminklas yra vokiečių-lietuvių kalbų žodynas „Clavis Germanico-Lithvana“ (toliau – CGL). Tai dvielę tomų (I t. – Aal-Lušt, II t. – Maal – Zwölfter) su tautosakos priedu „Proverbia quedam Litvanica“ ir žodžių papildymu darbas (iš viso 2322 p.). Žodynas neturi senos tyrinėjimo istorijos. Dėl jo autoriaus ir parašymo laiko buvo pareikšta keletas nuomonii, kurių čia ir apžvelgsime.

Dar XIX a. viduryje F. Neselmanas savo žodyno pratarmėje spėjo, kad CGL rašytas XVIII a. antrajame ketvirtysteje, ir vadino jį anoniminu žodynu. Ir vėliau, nežinant žodyno autoriaus, rankraštis buvo priskiriamas XVIII a. gyvenusiems asmenims. Taip sprendė bibliografai iš žodyno rankraštyje esančių dvielę pavardės įrašų. Pirmasis įrašas lotynų kalba yra CGL I tomo tuščiame p. 9: *Sum Christiani Friederici Stimeri Sal. Bor. P. Gerwi...* Kiek išsamiau šis įrašas pakartotas II tomo pirmajame nenumeruotame puslapje: *Sum Christiani Friederici Stimeri Salav. Bor. Par. Gerwischk. 1746*⁶.

Kalbamas žodynas Karaliaučiaus valstybiniam archyve turėjo tomų signatūrą Msc. 85 in 4, Msc. 86 in 4. Jį, kaip ir kitus lituanistikos šaltinius, Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse studijavo Kazimieras Büga. J. Balčikonio vadovaujama „Lietuviai kalbos žodyno“ redakcija buvo parsisiūsdinus šio žodyno rankraštį i Kauną žodžiams išrašyti. Po Didžiojo Tėvynės karo (1946 m.) J. Jurginis, J. Kruopas, kiti mokslininkai ši žodyną drauge su J. Brodovskio, K. Donelaičio rankraščiais ir kitais lituanistikos unikumais suradę parseivėžę iš Rytų Prūsijos. Dabar CGL saugomas Lietuvos TSR MA Centrinėje bibliotekoje.

Žodyno autorystės klausimą iki šiol bene nuodugniausiai tyrinėjo Jurgis Lebedys⁷. Remdamasis žodyno iliustracijomis ir kitais tame nurodytais šaltiniuose, jis bandė nustatyti apytikrį žodyno parašymo laiką. Apžvelgės ankstesnių tyrinėtojų nuomonės, jis linkęs manyti, kad šio žodyno pirmasis tomas buvo parašytas 1672 m. (autorui turint 48 metus). Kadangi II tome paminėtas T. Šulco (Sapūno) 1673 m.

⁴ Žodyno autorystė, rankraščio ypatybės, žodžių leksikografinis pateikimas nagrinėjami šio straipsnio autorius parengtoje „Lexicon Lithuanicum“ publikacijoje, kurią išleido „Mokslo“ leidykla (1987).

⁵ Plačiau žr. Drotvinas V. Kada parašytas vadinamasis Krauzės žodynas. – *Baltistica*, 1984, t. 20 (2), p. 163–167.

⁶ Kristijonas Frydrichas Štimeris 1746 m. buvo paskirtas Gerviškėnų kunigu. XIX a. pradžioje žodynas priklausė Žilių, kur iki 1695 m. kunigavo Pretorijus, precentoriui Vilhelmu Teodorui Šimelpenigui.

⁷ Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII amžiuje. Priežodžiai, patarlės, mislės/Par. J. Lebedys. – V., 1956. – 631 p.

„Compendium Grammaticae Lithvanicae“, tai visai žodynas buvęs baigtas apie 1674 metus, vėliausiai – 1675 metais⁸. Ši data dabar kone visuotinai pripažystama.

„Lietvių kalbos žodyno“ I tomo naujajame leidime sutrumpinimas C reiškia „Clavis Germanico-Lithvana“ (buv. Karaliaučiaus archyvo dviejų tomų I Msc. 85 in 4, II Msc. 86 in 4 rankraštis, parašytas tarpe 1673–1701 metų)⁹. Žodyno parašymo data nurodoma remiantis J. Lebedžio tyrinėjimais. Bibliografijos darbuose F. Pretorijus be jokių išlygų ar komentarų laikomas rankraštyje išlikusio vokiečių-lietvių kalbų žodyno autoriumi¹⁰. Kurie ne kurie kalbininkai tuo nėra tvirtai įsitikinę¹¹.

Pasak J. Lebedžio, žodynui reikalingas biblijos išstraukas vertęs pats autorius, J. Bretkūno biblijos vertimas jam buvęs neprieinamas¹². O J. Palionis teigia, kad Frydrichas Pretorijus, rašydamas XVII a. pabaigoje vokiečių-lietvių kalbų žodyną, ēmësi žodžių ir posakių iš J. Bretkūno biblijos vertimo¹³. Mūsų atliktas atrankinis CGL naudojamų konkordancų ir J. Bretkūno vertimo sugretinimas rodo, kad sakinį vertimui J. Bretkūno biblijos rankraščiu greičiausiai nesinaudota. Vertimo autentiškumą rodo gana ryškūs žodžių parinkimo, žodžių formų ir junginių, žodžių rašybos, sakinio konstrukcijų ir žodžių tvarkos įvairavimai ir sutrumpinimai¹⁴. Visa tai leidžia laikyti Pretorijų ir biblijos, bent jos konkordancę, vertėju.

Taigi svarstydami CGL parašymo laiką, pirmiausia turėtume skirti žodyno rengimo pradžios ir žodyno parašymo (= pabaigimo) metus. Svarbu rasti žodyno rašymo pradžios metus. Jais laikomi I tomo 1672, II tomo – 1673, t. y. vėliausiai išėjusio ir žodyne panaudoto kalbinio darbo metai. Tačiau tai nėra neabejotinas teiginys. T. Šulco (Sapūno) gramatikos pasiromy ir panaudojimo metai nebūtinai turi sutapti, CGL nebūtinai rašytas tuo gramatikai išėjus. Kadangi nuo 1673 iki 1695 metų Rytų Prūsijoje nebuvo išleista nei kalbinių veikalų, nei religinių raštų, T. Šulco (Sapūno) gramatiką buvo galima panaudoti ir vėliau. Aišku, CGL rengimas truko ne vienerius ir ne dvejus metus. Juk po keliolikos metų 1690 m. T. Lepneris konstatoavo, kad F. Pretorijus, seniausias mūsų Prūsų Lietuvos pamokslininkas, turėja parašytą žodyną, bet neatsirandą leidėjo¹⁵. Kaip žinoma, to leidėjo neatsirado iki pat F. Pretorijaus mirties. Ir neatsirado dėl tos paprastos priežasties, kad žodynas buvo nebaigtas rašyti. Tai rodo ne tik palikti I tomo pradžioje 8 tušti puslapiai (J. Lebedžio manymu, skirti tituliniam puslapiui ir pratarmeji), bet ir apskritai palyginti nemaža tuščių puslapių: I tome – jų 121, II – 88, iš viso tuščių puslapių – 209 (arba 11,5% visos žodyno apimties). Pagrindinė žodyno straipsnių medžiaga papras-tai išdėstoma viename puslapyje, greičiausiai tokie puslapiai ir parašyti „pirmosios

⁸ Smulkioji lietuvių tautosaka..., p. 512.

⁹ Lietvių kalbos žodynas/Ats. red. J. Kruopas. – V., 1968, t. 1, p. XVIII.

¹⁰ Lietuvos TSR bibliografija. A serija. Knigos lietuvių kalba, 1547–1861. – V., t. 1, p. 328.

¹¹ Sabaliauskas A. Lietvių kalbos tyrinėjimo istorija... – V., 1979, p. 31.

¹² Smulkioji lietuvių tautosaka..., p. 509.

¹³ Jonas Bretkūnas. Rinkiniai raštai/Par. J. Palionis ir J. Žukauskaitė. – V., 1983, p. 25.

¹⁴ Ši tema verta specialaus tekstologinio nagrinėjimo.

¹⁵ Lepner Th. Der Preusche Lithauer. – Königsberg, 1690, S. 115.

redakcijos“ rašymo laiku. Papildymams, t. y. naujiems antraštiniam žodžiams įterpti, ar esamiems žodžiams papildyti skirti puslapiai prirašyti nevienodai: su vienu dvieju priešais ar kitokiais papildymais žodyno I tome yra 158, II – 122, taigi iš viso 280, arba 9% teksto. Sudėjė tuščius ir tik pradėtus puslapius, matysime, kad penktadalis žodyno puslapių yra be teksto.

Papildymai, atrodo, rašyti vėliau, tačiau ta pačia pagrindinio autoriaus ranka. Matyt, jeigu CGL autorius, rašydamas pagrindinį tekstą, būtų turėjęs kokio žodžio kalbinę charakteristiką, tai būtų ją čia pat ir surašęs. Kas kita smulkesni keleto asmenų rankų priešai. Kad ir negausūs, jie tegalėjo atsirasti per ilgesnį laiką, po to, kai pagrindinis CGL tekstas buvo parašytas, o pats žodynas jau buvo kitų rankose.

Žinoma, CGL parašymo laikas tiesiogiai nepriklauso nuo to, ar jis buvo visiškai baigtas, ar ne. Svarbu turėti omenyje tai, kad per 2–3 metus vienam žmogui parengti tokį milžinišką žodyną vargu ar įmanoma. Juk neturėta analogo lietuvių leksikografijoje (neskaitant dukart triskart mažesnio ir elementaresnio rankraščio vokiečių-lietuvių kalbų „Lexicon Lithuanicum“), neturėta leksikografinio darbo tradicijų, pagaliau žodyno rengimas nebuvo pagrindinis F. Pretorijaus darbas. Dėl to, neturint dokumentuotų faktų, taip griežtai apibrėžti CGL parašymo metus vargu ar pagrįsta. Atsižvelgiant į visa tai, tiksliau laikyti, kad žodynas buvo rengiamas ilgiau negu iki šiol teigama.

Patikslinti CGL parašymo metus galėtų padėti ir žodyno popieriaus gamybos laikas. Žodyno popieriaus vandenzenklių analizė rodo, kad popierius turi keturių rūšių vandenzenklius.

1. Vandenzenklis Nr. 1 yra su ažuole tupinčiais trim kikiliais ir raidėmis NK. Popieriu su vienu, dvieju ar trim kikiliais (vokiškai *Einfinkenpapier*, *Zweifinkenpapier*, *Dreifinkenpapier*) gaminio Finkeno popieriaus dirbtuvė Rytų Prūsijoje nuo 1680 m. iki XVIII a. pabaigos. Kikilių skaičius nurodydavo tik lapo formatą. CGL lapas yra pusės „Trijų kikilių popieriaus“ (38 cm × 42 cm)¹⁶. Bibliotekininkų nurodytas CGL formatas (20,2 cm × 16,3 cm) yra netikslus – gerokai sumažintas. Raidės NK žymi dirbtuvės išteigėjo ir meistro (*N*icolaus (*K*)rüger vardą ir pavardę¹⁷. Ši vandenzenkli identifikuoti padeda ir tai, kad popierius su kikiliais buvo plačiai vartojamas ir Lietuvoje¹⁸.

¹⁶ Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. – V., 1967, p. 138 (vandenzenklių atlaso pozicija Nr. 2172). Dėl išišimo vandenzenklis atsidūrė skirtinguose puslapiuose ir sunkiai per vidurį matomas.

¹⁷ Žr. Kohtz H. Die Herkunft ostpreussischer Papiermacher//Papiergeschichte. Mainz, 1954, Jahrgang 4, S. 3; taip pat jo: Papiermachen und Familienforschung mit besonderer Berücksichtigung Ostpreußens//Ostdeutsche Familienkunde. Göttingen, 1954, H. 3, S. 119.

¹⁸ E. Laucevičiaus minimi dokumentai yra: 1) Vilniaus V. Kapsuko universiteto Mokslinės bibliotekos rankraščių skyrius, F–7, lp. 2 – Žemaičių teismų knygos Raseiniuose įrašas senaja baltarusių kalba – 1683 m. liepos 1 d. Baziliaus Skirmanto ir jo žmonos pareiškimas, kad našlė Judita, buvusi Rasmusavičienė, Mikalojaus duktė (žmona) Songailienė pripažintų įkaito sutarti; 2) Vilniaus V. Kapsuko universiteto Mokslinės bibliotekos rankraščių skyrius F–7, lp. 2 – Žemaičių kunigaikštystės pilies teismo knygų įrašas senaja baltarusių ir lenkų kalbomis – 1686 m. lapkričio 18 d. raštas, kuriuo Konstantas Lukas Šemiota ir jo žmona, buv. Komorovska, įkeičia Krizostimui Ostrovskiu Viečiškių valaką ir Lyduvėnų dvaro žemę. – Kn.: Popierius Lietuvoje..., p. 205.

2. Vandenženklis Nr. 2 yra su lelijomis ir karūna (vokiškai *Lilienpapier*). Šio vandenženklio aptiki ir identifikuoti kol kas nepavyko. Panašiausias į CGL vandenženklių Nr. 2 yra minėto E. Laucevičiaus atlaso vandenženklis Nr. 2172, rastas 1685 m. Panevėžyje rašytame dokumente¹⁹.

3. Vandenženklis Nr. 3 savo elementais labai panašus į vandenženklių Nr. 2, taip jo modifikacija. Nors E. Laucevičius pateikia daugiau kaip 120 vandenženklių su įvairiomis heraldinėmis lelijomis, šio CGL popieriaus vandenženklio atlase irgi nėra greičiausiai dėl to, kad atlase panaudoti ne visi Rytų Prūsijos šaltiniai. Šiaip popierius su lelijomis (vienomis ar su kitais atributais) Lietuvoje ir Lenkijoje buvo gaminamas labai plačiai. Mat dvilypė heraldinė lelija buvo arti 120 šeimų herbų elementas. Vien XVIII a. E. Laucevičius nurodo 10 vandenženklių su lelijomis variantų. Nėra abejonės, kad lelijos buvo vaizduojamos vandenženkliuose ir anksčiau, t. y. XVII a. paskutinį ketvirtį. Vadinasi, galėtume sakyti, kad popierius su vandenženkliais Nr. 2 ir Nr. 3 pagamintas greičiausiai irgi maždaug tuo pačiu laiku.

4. Vandenženklis Nr. 4 vaizduoja laurų vainiką su karūna viršuje ir sukryžiuotomis šakelėmis bei raidėmis **DVG** (DOG?) apačioje. Paprastai raidės žymi popieriaus dirbtuvės savininko ar meistro pavardę ir vardą. Šio vandenženklio atributikos išsiaiškinti kol kas nepavyko.

Taigi CGL popieriaus vandenženklių analizė kol kas mažai tepadeda nustatyti žodyno parašymo tikslėsnį laiką. Tačiau ir šiandien išvadas apie CGL parašymo laiką galime pakoreguoti.

Jeigu dalis popieriaus yra gaminta po 1680 m. ir jeigu tas popierius nėra koks specialus priekas, pridėtas vėliau negu visas kitas žodyno popierius²⁰, reikia manyti, kad ir visas popierius (bent jau imant atskirai – tomai) yra ne ankstesnis. Net ir tariant, kad 1683, 1686 metų dokumentams imtas popierius galėjo būti pagamintas prieš dvejus trejus metus, vis dėlto ar ne per drąsu ir toliau laikytis nuomonės, kad visas CGL parašytas 1672 (1673)–1675 metais. Šią datą, sprendžiant iš popieriaus vandenženklių, reikėtų nukelti 10 metų vėliau ir CGL laikyti XVII a. devintojo dešimtmečio darbu.

Patikslinta CGL parašymo data nepriestarauja amžininkų nuomonei, kad jo autorius galėjęs būti F. Pretorijus. Kitų kontrargumentų, galinčių paneigti šiuos amžininkų atsiliepimus, irgi nėra. Priešingai, turimos žinios apie F. Pretorijaus filologinę kvalifikaciją ir jo lituanistinį užsiangažavimą, pats žodyno pobūdis ir jo leksikografinė kokybė leidžia manyti, kad XVII a. antrojoje pusėje nebuvo žmogaus, prilygstančio F. Pretorijui.

F. Pretorijaus CGL biblinė ir kasdieninė šnekamoji leksika, jos pateikimas geriausiai reprezentuoja Rytų Prūsijos XVII a. raštą (iš dalies ir tarmių) žodyną. Dėl viso to „Clavis Germanico-Lithvana“ nusipelno visokeriopo leksikografų ir apskri-

¹⁹ Žr. Vilniaus V. Kapsuko universiteto Mokslinės bibliotekos rankraščių skyrius, F-8, 423, lp. 3, formatas 33 cm × 20 cm, rašyta 1685 m. (ne 1681, kaip nurodo E. Laucevičius) rugsėjo 19 d. lenkų kalba – raštas, kuriuo Zagrobskiai ir Ciemnolonskiai pripažista Upytės seniūnui Petru Blūsiui teisę į Palėvenę (vandenženklis – trečiaame rašto puslapyje).

²⁰ Popieriaus žodyno lapai su trim kikiliais rasti tik du sykius: CGL pirmojo tomo 228 (229) – 234 (235) ir 244 (245) – 250 (251) puslapiuose.

tai kalbininkų dėmesio. Džiugu, kad senas planas – šalia kitų leksikografijos paminklų išleisti „Clavis Germanico-Lithvana“²¹ – pagaliau įgyvendinamas. Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė biblioteka numato išleisti šio straipsnio autorius parengtą F. Pretorijaus žodyno keturių dalių (su lietuviškų žodžių rodykle) publikaciją.

ОБ АВТОРЕ СЛОВАРЯ „CLAVIS GERMANICO-LITHVANA“

Резюме

Статья посвящена уточнению авторства и обстоятельств написания крупнейшего в Восточной Пруссии XVII в. немецко-литовского рукописного словаря „Clavis Germanico-Lithvana“.

Объем и содержание словаря подтверждают свидетельства современников и служат основанием для заключения, что автором „Clavis Germanico-Lithvana“ является переводчик песен, член комиссии по пересмотру грамматики и песенника Д. Клейнаса, блестящий знаток литовского языка Фридрих Преториус (1624–1695).

В статье говорится, что автор для словаря конкорданцы немецкой библии М. Лютера переводил на литовский язык сам, а не пользовался ранними переводами.

Словарь Ф. Преториуса по сути дела был переводным словарем, не имевшим аналогов в литовской лексикографии. Поэтому необходимо различать период подготовки словаря и время непосредственного написания словаря. Путем идентификации водяных знаков установлено, что бумага словаря изготовлена не раньше, чем в 1680 г., поэтому срок написания „Clavis Germanico-Lithvana“ с 1672–1675 гг. следует перенести на десять лет позже.

²¹ Palionis J. Lietuvių kalbotyros laimėjimai tarybinės santvarkos metais. – Kalbotyra, 1958, t. 1, p. 13.